

Religiosity and sense of Social Justice in the Islamic Republic of Iran (Case study: students of Shahid Madani University of Azerbaijan)

Zahara Sadeghi*

Received: 2022/04/16

Habibollah Kazemkhani**

Accepted: 2023/02/15

Abstract

The realization of trust as one of the most important human ideals has long been considered by thinkers of every age. Admittedly, many researchers have addressed the factors influencing the sense of social justice by citizens, including the variables of religion. The results of research show that religiosity has always had a positive effect on people's sense of social trust and as the religiosity of individuals increases, so does their sense of social trust. Therefore, in this study, using the standard questionnaire of religiosity Grag and Stark and also the division of the sense of social justice into procedural and distributive justice the effect of religiosity on the sense of social justice has been investigated. The statistical population of this study includes students of Shahid Madani University of Azerbaijan. In this study, 378 students were selected as a statistical sample using the online questionnaire. The coefficient of determination of 0.13 shows that the effect of religiosity on the sense of social justice in the statistical population of the present study is moderate, which is very meaningful and reminds the need for pathology and strengthening their religious foundations. On the other hand, the results show that religiosity has a positive and significant effect on increasing social trust between individuals.

Keywords: Religiosity, Procedural Justice, Distributive Justice, Azerbaijan Shahid Madani University, Case study, Sense of Social Justice, Islamic Republic of Iran.

---

* PhD in Political Science from Isfahan University, Isfahan, I.R.Iran (Corresponding author).
z.sadeghei@gmail.com 0000-0002-7684-2777

** Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Shahid Madani University of Azerbaijan, Tabriz, I.R.Iran.
kazemkhani@azaruniv.ac.ir 0009-0001-3558-9017

دینداری و احساس عدالت اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه شهید مدنی آذربایجان)

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۶

مقاله برای بازنگری به مدت ۱۵۵ روز نزد نویسندگان بوده است.

زهرا صادقی*

حبیب‌الله کاظم‌خانی**

چکیده

عوامل متعددی بر احساس عدالت اجتماعی شهروندان مؤثر است که دین از مهم‌ترین آنهاست. از این‌رو، سنجش میزان این تأثیر برای سیاست‌گذاری‌های سودمند، موضوعیت دارد. پرسش اصلی این پژوهش عبارت است از اینکه: میزان تأثیر دینداری بر احساس عدالت اجتماعی بین دانشجویان دانشگاه شهید مدنی آذربایجان چقدر است؟ پژوهش با روش پیمایشی و استفاده از پرسشنامه استاندارد دینداری گراک و استارک و نیز تقسیم‌بندی عدالت، به عدالت رویه‌ای و توزیعی، به بررسی موضوع پرداخته است. جامعه آماری، دانشجویان دانشگاه شهید مدنی آذربایجان در پاییز ۱۴۰۰ است که در این پژوهش ۳۷۸ نفر از دانشجویان به‌عنوان نمونه آماری با استفاده از روش پرسشنامه اینترنتی، به دلیل محدودیت‌های کرونایی، انتخاب شدند. اگرچه نتایج نشان می‌دهد که دینداری تأثیر مثبتی بر روی احساس عدالت اجتماعی دارد، اما در خصوص جامعه آماری تحقیق حاضر، میزان تأثیر ۰/۱۳ است که نشان از میزان تأثیر متوسطی دارد و ضرورت آسیب‌شناسی و تقویت مبانی دینی را آشکار می‌سازد.

واژگان کلیدی: احساس عدالت اجتماعی، جمهوری اسلامی ایران، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، دینداری، عدالت رویه‌ای، عدالت توزیعی.

* دانش‌آموخته دکتری گروه علوم سیاسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول).

z.sadeghei@gmail.com

0000-0002-7684-2777

** استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، جمهوری اسلامی ایران.

kazemkhani@azaruniv.ac.ir

0009-0001-3558-9017

مقدمه

بیان مسئله: دین و عدالت چنان درهم تنیده‌اند که به سختی می‌توان آن دو را از هم جدا کرد. از سویی، تحقق عدالت از اصلی‌ترین اهداف بعثت انبیای الهی است و از سوی دیگر، عدالت از برترین فضایل اخلاقی‌ای است که جوامع بشری برای حیات و بقای خود در طول تاریخ، بدان محتاج‌اند (جمشیدی، ۱۳۸۰، ص. ۵۶). یکی از مسائل مهم در این حوزه، احساس عدالت اجتماعی می‌باشد. بی‌تردید، عوامل مختلفی می‌تواند بر روی احساس عدالت اثرگذار باشد که از جمله مهم‌ترین آنها، ادیان است. نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد که دینداری از طریق ایجاد و تقویت بینش مثبت، خوش‌بینی، ایجاد انگیزه و یا توانمندسازی افراد، تأثیر مثبتی بر روی احساس عدالت اجتماعی دارد (نک. مدیحی؛ پورشافعی و وردی، ۱۳۹۵؛ ذوقی پایدار؛ نبی‌زاده و زنده بودی، ۱۳۹۵). با این توصیف دغدغه اصلی پژوهش حاضر شناسایی و سنجش میزان این تأثیر در بخشی از جامعه نخبگانی در ایران می‌باشد.

اهمیت: از آنجاکه شناخت میزان تأثیر دینداری بر احساس عدالت افراد می‌تواند در اتخاذ رویکردها و وضع سیاست‌ها جهت ارتقای جامعه و تبدیل آن به جامعه‌ای سالم، راهگشا باشد؛ پژوهش حاضر دارای اهمیت راهبردی ارزیابی می‌شود.

ضرورت: با عنایت به ماهیت دینی جامعه و حکومت در ایران، می‌توان چنین اظهار داشت که عدم توجه لازم به تأثیرات دینداری بر احساس عدالت می‌تواند به افزایش هزینه‌های ملی و همچنین کاهش دستاوردها در مدیریت جامعه منجر شود؛ به همین خاطر پژوهش‌هایی از این قبیل دارای ضرورت کاربردی می‌باشند.

اهداف: هدف اصلی پژوهش حاضر کمک به ترسیم تصویری واقع‌بینانه از وضعیت جامعه علمی کشور با تمرکز بر مقوله دینداری است. اهداف فرعی نیز عبارت‌اند از: تبیین ظرفیت‌های دین در حوزه جامعه‌سازی، و ترویج رویکرد بومی در تقویت احساس عدالت اجتماعی در حوزه نخبگانی کشور.

سؤال‌ها: پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که: میزان تأثیر دینداری بر احساس عدالت اجتماعی دانشجویان دانشگاه شهید مدنی، چقدر است؟ برای یافتن پاسخ این پرسش به دو پرسش فرعی نیز پرداخته شده است: مؤلفه‌های دینداری در جامعه

نخبگانی ایران کدامند؟، و ارکان اصلی احساس عدالت کدامند؟
فرضیه و مفروض‌ها: پژوهش حاضر فرضیه‌آزما نیست. مهم‌ترین مفروض محققان
عبارت است از: بین احساس عدالت اجتماعی دانشجویان دانشگاه شهید مدنی
آذربایجان و دینداری آنان رابطه معناداری وجود دارد.

۱. پیشینه پژوهش

رابطه میان دینداری و احساس عدالت اجتماعی، به خاطر نتایج نظری و عملی‌اش، از
سوی محققان بسیاری مورد توجه بوده است. پیشینه و ادبیات این موضوع را در دو
بخش ذکر می‌کنیم:

۱-۱. پیشینه پژوهش در نشریه دانش سیاسی

هر دو موضوع «دینداری» و «عدالت» در نشریه علمی دانش سیاسی مورد توجه بوده‌اند.
در ارتباط با دینداری معمولاً تأثیرات ناشی از آن بر مقوله‌هایی چون مشارکت سیاسی
(نک. غفاری هاشجین؛ بیگی‌نیا و تصمیم قطعی، ۱۳۸۹) و یا اعتماد سیاسی (نک. شایگان،
۱۳۸۷) بحث شده‌اند. در موضوع عدالت، چیستی و کارکردهای سیاسی آن در حوزه
حکمرانی (نک. جمشیدی، ۱۳۸۸) و یا مشارکت سیاسی (نک. شفیعی و مددلو، ۱۳۹۸)
تحلیل شده است. چنان‌که ملاحظه می‌شود، پژوهش حاضر از آن حیث که جامعه آماری
متفاوتی دارد و به موضوع احساس عدالت (و نه خود عدالت که در مقاله‌های پیشین
مدنظر بوده‌اند) می‌پردازد، از مقاله‌های قبلی این نشریه، متمایز می‌گردد.

۲-۱. پیشینه پژوهشی موضوع در سایر منابع

سایر پژوهش‌های انجام شده درباره «نسبت دینداری و احساس عدالت اجتماعی» را
می‌توان با توجه به رویکرد محققان آنها، به دو دسته اصلی تقسیم کرد:

الف. مطالعاتی که رابطه دینداری و احساس عدالت اجتماعی را در منابع دینی
بررسی می‌کند؛ برای مثال زیوری (۱۳۹۷) به دنبال پاسخ به این سؤال است که اندیشه
امام علی (علیه‌السلام) تبلوربخش کدام نوع از عدالت اجتماعی است. نتایج حاصل از
پژوهش حاکی از این است که مفهوم عدالت متناظر با رویکرد حق‌گرایانه و

شایسته‌گرایانه می‌باشد. در دیدگاه آن حضرت عدالت در تمامی ارکان جامعه با مفاهیم حق، نیاز، شایستگی، مساوات و برابری گره خورده است. عبارت‌های مرتبط با عدالت در نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که دیدگاه آن حضرت به مفهوم عدالت، نه نگاه محافظه‌کارانه و نه نگاه صرف مساوات‌گرایانه است. بلکه افراد بر اساس شایستگی و لیاقت، از پاداش و امکانات برخوردار می‌شوند. در نگاه ایشان برابری و عدالت در جامعه، در پذیرش خلقت برابر انسان‌ها و رفع حداقل نیاز همه افراد نمایان می‌شود.

ب. مطالعات موردی درباره رابطه دینداری و احساس عدالت اجتماعی؛ برای نمونه، زائری تمبکی؛ جعفری‌نیا و پاسلارزاده (۱۳۹۹) از نسبت بین دینداری و احساس عدالت در شهروندان بندرعباسی سؤال نموده و به این نتیجه رسیده‌اند که رابطه‌ای معنادار و مستقیم بین آنها وجود دارد. محققان بر این اعتقادند که اگر در جامعه‌ای عدالت رو به ضعف گذارد، شاهد بروز مظاهر فساد و ستم خواهیم بود که منجر به آسیب دیدن وفاق ملی و درنهایت فروپاشی اخلاقی جامعه خواهد شد. هزار جریبی (۱۳۹۰) نسبت احساس عدالت اجتماعی را با دو متغیر عدالت توزیعی و عدالت رویه‌ای مورد سنجش قرار داده است. پژوهش او نیز نشان می‌دهد که احساس عدالت تحت تأثیر چهار عامل اصلی است که «دینداری» به‌عنوان سومین مورد (با ضریب تأثیر ۰/۲۰) مطرح است. ذوالفقاری و حسن زمانی (۱۳۹۳) به بررسی موضوع احساس عدالت اجتماعی نزد دانشجویان دو دانشگاه تهران و شاهد در مقاطع مختلف کارشناسی و تحصیلات تکمیلی پرداخته‌اند. نتایج پژوهش آنها نشان می‌دهد احساس عدالت اجتماعی نزد این دانشجویان به‌صورت معناداری تحت تأثیر برداشت ایشان از دینداری است. به این صورت که برداشت‌های متجددانه به شکل‌گیری احساس عدالت لیبرالیستی و برداشت‌های سنتی به حاکمیت احساس سوسیالیستی منتهی شده است. مطابق تحلیل ایشان در دانشگاه تهران بیشتر الگوی احساس لیبرالیستی و در دانشگاه شاهد، بیشتر الگوی احساس سوسیالیستی دیده می‌شود.

با تأمل در آثار بالا مشخص می‌شود که جامعه آماری پژوهش حاضر متفاوت از موارد پیشین (که به شهروندان بندرعباسی و یا سه منطقه از شهروندان تهران اختصاص یافته) بوده؛ و از این حیث مکمل مطالعات قبلی به حساب می‌آید.

۲. مبانی مفهومی و نظری

با توجه به ضرورت تبیین مبانی مفهومی و نظری پژوهش به منظور ایجاد یک تصویر بین‌الذهانی نسبتاً مشترک بین محقق و خواننده، مبانی پژوهش به شرح زیر تبیین می‌شود. لازم به ذکر است که دو مفهوم مرکزی (یعنی دینداری و احساس عدالت اجتماعی)، چون در ادامه مقاله تعریف عملیاتی شده‌اند، در اینجا نیامده‌اند.

۲-۱. نسبت دین و احساس عدالت نزد محققان غربی

در ارتباط با نسبت بین دین و احساس عدالت در اندیشه غربی دیدگاه‌های متنوعی ارائه شده که با توجه به رویکرد پژوهش حاضر که بر تأثیرگذاری دین متمرکز است؛ می‌توان شش دیدگاه را شناسایی نمود:

دیدگاه (۱). تأثیر دینداری بر تقویت صلح. این اندیشه‌گران معتقدند که عدالت یکی از عناصر مهم فرهنگ صلح است. ادراک و احساس بی‌عدالتی منجر به نارضایتی، عدم همکاری، درگیری، ناآرامی‌های داخلی و جنگ می‌شود. ادیان در شکل‌گیری ایده‌های عدالت و مشروعیت و همچنین در پاسخ به تصورات بی‌عدالتی و نامشروع بودن آن نقش مهمی دارند. علاوه بر این، دینداری نقش مهمی در پذیرش اتفاقاتی است که به خواست خدا صورت می‌گیرد. مطابق این سنت فکری یکی از دلایلی که ادیان اغلب در جنگ یا صلح بسیار قدرتمند هستند این است که آنها الگوها، تصاویر، نمادها، معنا و هویت‌هایی دارند که به افکار و اعمال مردم در سطوح عمیق و اغلب ناخودآگاه شکل می‌دهند؛ بنابراین، برای به حداکثر رساندن پتانسیل ادیان برای کمک به صلح و عدالت و به حداقل رساندن انگیزه جنگ‌طلبان، نیاز به درک این سطوح عمیق و ناخودآگاه دانش و شکل‌گیری فرهنگی است (Harris, 2005, 10-11).

دیدگاه (۲). تأثیر دینداری بر توسعه متعادل. استدلال این دسته از محققان آن است که دینداری به توسعه جوامع عادلانه‌تر، انسانی‌تر و مسئول‌تر از نظر زیست‌محیطی کمک شایانی می‌کند؛ چرا که دینداری نگرش انسان‌ها را به جهان اطراف متعادل‌تر می‌کند (Boulding, 2000, p. 45).

دیدگاه (۳). تأثیر دینداری بر هویت‌سازی. پژوهش‌ها نشان داد که نهادهای مذهبی به‌طور پایدار و قدرتمند نقش مهمی در شکل‌گیری هویت فردی دارند؛ به‌عنوان مثال،

افراد دیندار نسبت به فعالیت‌های مجرمانه نگرش منفی دارند و نسبت به نهادهای عدالت‌گستر مانند دادگاه و پلیس نیز نگرش‌های مطلوب‌تری دارند (Loveland, 2016, p. 242; Clayton, 2018, p. 281).

دیدگاه (۴). تأثیر دینداری بر انسجام اجتماعی. مؤلف کتاب «واقعیت اجتماعی دین» معتقد است که کار دین، مشروعیت بخشیدن به تجاربی می‌باشد که ممکن است منجر به ازهم‌گسیختگی اجتماعی شوند. به‌زعم او دین از طریق توجیه کردن برخی مسائل مانند رویاها، مرگ، بلاها، جنگ‌ها و خودکشی می‌تواند پذیرش برخی از تجربه‌ها را برای شهروندان تسهیل کند (Berger, 1973, p. 94 به نقل از همیلتون، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۲).

دیدگاه (۵). تأثیر دینداری بر معنای زندگی. از نظر این کارشناسان دین به انسان کمک می‌کند تا معنای زندگی و مخصوصاً عواملی که ممکن است مشکلات روحی و روانی برای انسان‌ها به‌وجود آورد را بهتر درک کند و باعث دلگرمی و خرسندی در روحیه افراد شود و به همین دلیل سلامت روحی و روانی انسان‌ها افزایش پیدا می‌کند و منجر به ایجاد احساسات و ادراکات مثبت در افراد می‌شود (Sawatzky; Ratner & Chiu, 2005, pp. 153-188)؛ به‌عبارت‌دیگر، داشتن مذهب و افزایش دینداری، احساس امیدواری در افراد افزایش می‌دهد و بدین ترتیب، با بهبود سبک زندگی و افزایش سلامت روانی منجر به بالا رفتن احساس عدالت در افراد می‌گردد (خدارحیمی و جعفری، ۱۳۷۸، صص. ۱۹۷-۱۸۵).

دیدگاه (۶). تأثیر دینداری بر تقویت شبکه‌های اجتماعی. این دسته از پژوهشگران تأکید دارند که دینداری باعث می‌شود افراد هم‌کیش با همدیگر یک شبکه اجتماعی تشکیل دهند و به‌هنگام نیاز به کمک یکدیگر بشتابند. به همین دلیل با افزایش دینداری، حمایت اجتماعی افراد جامعه توسط هم‌نوعان و هم‌کیشان افزایش پیدا می‌کند و این مشارکت افراد و گروه‌ها در داخل شبکه‌های اجتماعی باعث می‌شود که انسان‌ها چشم‌انداز مثبت و خوش‌بینانه‌ای نسبت به زندگی داشته باشند و افزایش این خوش‌بینی به‌نوبه‌خود منجر به احساس عدالت در میان افراد می‌شود (Wasserman & Trovato, 1996, pp. 56-43).

۲-۲. نسبت دین و احساس عدالت در اسلام

اسلام از جمله مکاتبی است که در آن به اجرای عدالت در جامعه تأکید شده است. در قرآن کریم بارها انسان به اقامه عدل و داد فرمان داده شده است (نحل / آیه ۹۰). در مکتب اسلام، عدل به مثابه حقی عمومی مطرح است که لازم است در قبال مسلمان و غیرمسلمان اجرا شود. عدالت اصلی برتر می‌باشد که نباید تحت تأثیر عواطف شخصی و یا منافع گروهی قرار گرفته و نادیده انگاشته شود (انعام / آیه ۶). در کلام ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، نیز افزون بر تأکید بر اهمیت و جایگاه متعالی عدالت، تصریح شده که «سلامت جامعه» در گرو وجود «عدلی فراگیر» است (امام علی، ۱۳۸۴، ص. ۴۰۵). این وضعیت در جامعه محقق نمی‌شود، مگر آنکه فهم نظری و کارکرد عملی ما در خصوص «عدالت» چنان باشد که فرهنگ جامعه‌پذیرای عدل گردد و آن را چونان ارزشی متعالی و کارآمد - و نه اصلی اجباری و تحمیلی - بپذیرد؛ در این صورت است که شاهد تصویری مثبت و مؤثر از عدل نزد مردم و حاکمان خواهیم بود، چنان‌که امام صادق (علیه‌السلام)، فرموده است: «عدل، از عسل شیرین‌تر و از کره، نرم‌تر و از مشک خوش‌بوتر است» (کلینی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص. ۱۴۷).

۲-۳. نسبت دین و احساس عدالت در جمهوری اسلامی ایران

اگرچه طیف نظریه‌های ارائه شده در این خصوص بسیار وسیع و متنوع است، اما سه جریان اصلی را می‌توان در این ارتباط شناسایی کرد:

الف. عدالت به مثابه «اصل بنیادین» مدیریت سیاسی و اجتماعی (امام خمینی و مقام معظم رهبری): عدالت در اندیشه و عمل امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) و مقام معظم جایگاهی رفیع دارد، به گونه‌ای که ایشان از زوایای گوناگون دینی، فلسفی، اجتماعی و سیاسی به آن پرداخته و تصویری نسبتاً جامع را از آن عرضه داشته‌اند. در نگاه ایشان، نگرش به عدالت نه تنها بی‌ارتباط با مسائل اجتماعی و سیاسی نیست، بلکه عامل و زمینه‌ساز تحقق عدالت اجتماعی و سیاسی نیز هست (جمشیدی، ۱۳۸۰، ص. ۴۵۸).

این نکته از آن حیث مهم می‌باشد که رهبران انقلاب اسلامی، در مقام تبیین دین اسلام، آن را دینی کامل و جامع می‌دانند که جامع اصول مورد نیاز برای نیل به سعادت دنیوی و اخروی است. در این چشم‌انداز، عدالت به‌عنوان اصلی راهبردی مطرح است که برای

استمرار حیات و نیل به اهداف حکومت اسلامی، وجود آن کاملاً ضروری است. عدالت در این معنا با اخلاق و معنویت پیوند تام و تمام دارد و اصولاً عدالت بدون انگیزه و قصد الهی معنا نخواهد داشت (برای مثال نک. خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۶، ص. ۱۶۲). به همین خاطر است که امام (رحمت‌الله‌علیه) عدالت را از اهداف انبیاء دانسته و بر این اعتقادند که انبیاء دو وظیفه اساسی داشته‌اند: یکی مردم را از اسارت نفس خارج کنند و دوم ضعفا و مردم بیچاره را از چنگ ستمگران نجات دهند (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۷، صص. ۵۲۸-۵۲۷) و این دو هم بدون توجه به عدالت اصولاً میسر نیست؛ چنان‌که تحصیل آن دو هم به نوبه خود، در تقویت و ارتقای احساس عدالت نزد مردم و مسئولان مؤثر است. در همین خصوص مقام معظم رهبری به تفسیر عملی عدالت اشاره داشته و تصریح دارند که اجرای عدالت در عمل، می‌تواند به ثبات آرمان‌ها و تحقق کامل اهداف متعالی اسلام، منجر شود: «اینکه ما عرض کردیم باید به آن آرمان‌ها پابند بود، باید دنبال عدالت اجتماعی بود، دنبال حمایت از محرومین بود، دنبال حمایت از مظلوم بود، با ظالم و مستکبر باید مقابله کرد، زیر بار او نرفت، اینها همه مطالبات اسلامی است، اسلام اینها را از ما خواسته است؛ این جور نیست که فقط یک محاسبه عقلانی و انسانی باشد؛ تکلیف دینی است. هر کسی این چیزها را از اسلام جدا کند، اسلام را نشناخته است؛ هر کسی حوزه معرفتی اسلام را و حوزه عملی اسلام را از محیط زندگی اجتماعی و سیاسی مردم دور کند، بلاشک اسلام را نشناخته است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۵، چهاردهم خرداد).

ب. عدالت به مثابه ارزش فراگیر (مرتضی مطهری): تقریر عدالت نزد شهید مطهری، مبتنی بر برداشت عالمانه‌ای از دین است. عدالت مورد تأکید ایشان، ناشی از درد دین می‌باشد و در این زمینه استدلال می‌کند که «منطق اسلام این است که معنویت را با عدالت توأم با یکدیگر می‌باید در جامعه برقرار کرد... متأسفانه در جامعه‌های بشری معمولاً نوعی نوسان وجود دارد، به این معنی که ابناء بشر اغلب بین دو حالت افراط و تفریط نوسان می‌کنند و کمتر طریق اعتدال را در پیش می‌گیرند. در جامعه خودمان اگر به گفته‌ها و نوشته‌های پنجاه سال پیش نگاه کنیم می‌بینیم درباره معنویت زیاد سخن گفته‌اند، اما درباره عدالت یا سخن نگفته‌اند و یا بسیار کم گفته‌اند. حالا که تحوّل پیدا

شده، درباره عدالت سخن گفته می‌شود ولی گویا مُد شده که درباره معنویت زیاد سخن گفته نشود» (مطهری، ۱۳۸۷، ص. ۲۵۷). از این تفسیر چنان برمی‌آید که عدالت ارزشی فراگیر است که مخاطب را از افراط و تفریط بازداشته به مسیر اعتدال می‌برد؛ و این امر چنان مهم است که در دینداری نیز باید بر اقتضای عدالت و بدور از افراط و تفریط بود. **پ. عدالت به مثابه برابری اجتماعی (علی شریعتی):** شریعتی عدالت را در کنار سایر ابعاد فطری انسان قرار می‌دهد که با وحی و اسلام کاملاً سازگار است. او در تعریف عدالت می‌نویسد: عدالت عبارت است از «تکیه بر روی اصل برابری طبقاتی، برابری حقوق انسانی بر اساس نظامی که زیربنایش توحید است و رو بنایش عدل جهانی» (شریعتی، ۱۳۶۲، ص. ۲۳۵). چنان‌که ملاحظه می‌شود نزد شریعتی، جامعه اسلامی وقتی مفهوم و معنا پیدا می‌کند که بتواند ارزش‌های دینی‌اش را به گونه‌ای تبیین و اجرایی سازد که در عمل، فاصله‌های مختلف طبقاتی کم‌رنگ شده و از بین برود؛ و از این طریق برابری اجتماعی نمود پیدا کند.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر کنترل شرایط پژوهش، پژوهشی پیمایشی و از نظر هدف، پژوهشی کاربردی است که در پاییز سال ۱۴۰۰ انجام شده است.

۳-۱. جامعه آماری

جامعه آماری مورد بررسی این پژوهش، دانشجویان دانشگاه شهید مدنی آذربایجان است. این دانشگاه در حال حاضر (پاییز سال ۱۴۰۰ که پیمایش انجام شده)، با بیش از ۷۰۰۰ دانشجو در ۹۰ رشته - گرایش تحصیلی در قالب ۷ دانشکده، بر اساس پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) رتبه ۱۶ را در بین دانشگاه‌های جامع کشور کسب کرده است. برای تعیین حجم نمونه از نرم‌افزار SPSS sample power استفاده شد که با حجم اثر ۰/۰۲ - حجم نمونه ۳۸۷ نفر با توان ۰/۸۰ کافی به نظر می‌رسید. در این راستا، البته به هنگام آزمون تحلیل‌های پژوهش، ۱۰ مورد از آزمودنی‌ها به دلیل غیرمرتبط بودن داده‌های آنها، از فرایند تحلیل حذف شد و تحلیل داده‌ها صرفاً با ۳۷۸ نفر از پاسخگویان صورت گرفت؛ همچنین، با توجه به تعطیلی دانشگاه‌ها به دلیل

محدودیت‌های کرونایی، شیوه جمع‌آوری اطلاعات به صورت برخط و اینترنتی صورت گرفته است.

۲-۳. متغیرهای پژوهش

در این قسمت تعریف عملیاتی متغیرهای پژوهش آورده شده است:

الف. دینداری: به منظور سنجش دینداری از پرسشنامه گلاک و استارک استفاده شده که در اروپا، آمریکا، آفریقا و آسیا اجرا شده و با موضوع پژوهش حاضر انطباق دارد (سراجزاده، ۱۳۷۴، ص. ۱۰۶). در ایران نیز از این پرسشنامه استفاده شده و یک سنجش چهار بُعدی برای دینداری است (سراجزاده، ۱۳۷۴، ص. ۱۱۰):

اول. بُعد اعتقادی (باورها و امور پذیرفته شده)؛

دوم. بُعد مناسکی (اعمال و مراسم دینی)؛

سوم. بُعد تجربی/عاطفی (امور احساسی و تجارب ناشی از ارتباط به خدا)؛

چهارم. بُعد پیامدی (آثار ناشی از پذیرش باورها و یا انجام مناسک).

میزان اعتبار این پرسشنامه بر روی نمونه‌های متفاوت، حاکی از اعتبار بالایی آن در ابعاد مختلف است. این آزمون همچنین به دلیل استاندارد بودن دارای پایایی بالایی می باشد. در این پژوهش مقدار آلفای کرونباخ برای متغیرهای بُعد اعتقادی ۰/۸۳، بُعد عاطفی ۰/۷۸، بُعد پیامدی ۰/۷۵ و بُعد مناسکی ۰/۸۱ بوده است.

ب. احساس عدالت: در این پژوهش عدالت به دو قسم تقسیم شده است:

اول. عدالت رویه‌ای: که رعایت عدالت در فراگردهایی که توسط آنها، پیامدها تخصیص می‌یابند، را شامل می‌شود (Lind & Tyler, 1988, pp. 173-202). در این پژوهش عدالت رویه‌ای توسط پنج‌گویه مورد سنجش قرار گرفته است که عبارت‌اند از:

گویه (۱). روزانه قانون وضع می‌شود و مردم نمی‌دانند تکلیف آنها چیست.

گویه (۲). در جامعه ما مردم می‌توانند به آن چیزی که استحقاق آن را دارند برسند.

گویه (۳). تصمیم‌ها توسط مدیران کشور به گونه‌ای غیرسوگیرانه اتخاذ می‌شود.

گویه (۴). تصمیم‌ها به‌طور هماهنگ برای همه به‌کار می‌رود.

گویه (۵). شهروندان اجازه دارند تصمیم مسئولان را نقد نمایند.

دوم. عدالت توزیعی؛ که «در روابط اجتماعی بدین معناست که یک فرد در روابط متقابل با دیگران انتظار خواهد داشت، پاداش‌های وی در جهت هزینه‌های او باشد (معمولاً پاداش یا منافع خالص هر فرد باید متناسب با سرمایه‌گذاری وی باشد) و هر چه سرمایه‌گذاری بیشتر سود یا منفعت حاصل از آن نیز بیشتر باشد، احساس عدالت در این حوزه پیش می‌آید» (شاه و کاستانزو، ۱۹۸۵، ص. ۷۷. به نقل از هزار جریبی، ۱۳۹۰، ص. ۱۴). این مؤلفه نیز توسط پنج‌گویه مورد سنجش قرار گرفته است:

گویه (۱). مردم به حداقل درآمد برای زندگی آبرومند دسترسی دارند.

گویه (۲). در جامعه حق و حقوق قومیت‌ها رعایت می‌شود.

گویه (۳). حقوق کسب شده توسط افراد در جامعه منصفانه است.

گویه (۴). به‌طورکلی پاداش‌هایی که در کشور دریافت می‌کنم، کاملاً منصفانه است.

گویه (۵). من احساس می‌کنم انتظاراتی که جامعه از من دارد منصفانه است.

اعتبار این متغیر توسط رجوع به سه متخصص علوم اجتماعی مورد بررسی قرارگرفت و پایایی آن نیز توسط ضریب آلفای کرباخ مورد آزمون قرارگرفت که ضرایب $0/76$ و $0/73$ برای عدالت رویه‌ای و عدالت توزیعی بدست آمد.

۴. یافته‌های پژوهش

از رهگذر بررسی و تحلیل داده‌ها، می‌توان یافته‌های پژوهش را به شرح زیر ارائه نمود:

۴-۱. یافته‌های توصیفی

تعداد مشارکت‌کنندگان واقعی در این پژوهش ۳۷۸ نفر بوده که در مقام توصیف وضعیت ایشان می‌توان چنین اظهار داشت: ۵۰ درصد از پاسخگویان مرد و ۴۹ درصد زن می‌باشند. سطح تحصیلات ۷۲ درصد پاسخگویان کارشناسی و ۲۸ درصد دارای تحصیلات تکمیلی هستند. همچنین ۱۸ درصد افراد دارای سطح درآمد پایین، ۷۴ درصد متوسط و ۸ درصد دارای سطح درآمد بالا می‌باشند.

۴-۲. یافته‌های تحلیلی

نتایج این پژوهش در قالب دو آمار توصیفی و آمار استنباطی ارائه شده است. به‌منظور

توصیف و تحلیل متغیرها از میانگین، انحراف استاندارد و هیستوگرام و برای آمار استنباطی از رگرسیون خطی استفاده شده است. مهمترین یافته های تحلیلی عبارتند از:

الف. قوت نسبی در حوزه دینداری و ضعف نسبی در حوزه احساس عدالت

جدول شماره ۱ به آمار توصیفی مؤلفه‌های دینداری و احساس عدالت می‌پردازد. همان‌طور که نتایج نشان می‌دهد در میان ابعاد دینداری، بُعد اعتقادی دینداری با میانگین ۴/۱۴ بالاترین میانگین و بُعد پیامدی دینداری با میانگین ۲/۸۳ کمترین میانگین را داشتند. همچنین نتایج نشان می‌دهد که بُعد عاطفی و مناسکی دینداری از میزان بالاتر از متوسط برخوردار بودند. از سوی دیگر، نتایج در مورد متغیر احساس عدالت نشان می‌دهد که هر دو بُعد عدالت رویه‌ای و عدالت توزیعی با میانگین ۲/۵ و ۲/۱ از میانگین کمتر از متوسط برخوردار بودند. به‌طور کلی، یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که مؤلفه‌های پیامدی دینداری و همچنین عدالت رویه‌ای و عدالت توزیعی در میان پاسخگویان تا حدودی دچار آسیب هستند.

جدول شماره (۱): آمار توصیفی متغیرهای مستقل و وابسته پژوهش

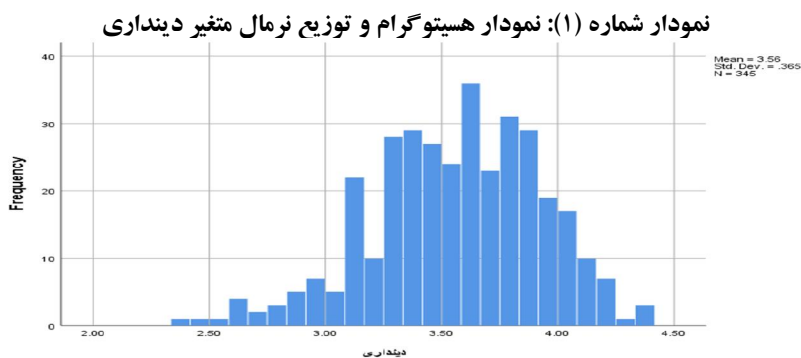
انحراف استاندارد	میانگین	حداکثر	حداقل	
۰/۷۶	۴/۱۴	۵	۱	اعتقادی
۰/۷۵	۳/۹۲	۵	۱	عاطفی
۰/۸۱	۲/۸۳	۵	۱	پیامدی
۰/۹۳	۳/۳۲	۵	۱	مناسکی
۰/۷۸	۲/۵۰	۴/۶۰	۱	عدالت رویه‌ای
۰/۷۴	۲/۱۰	۴/۵	۱	عدالت توزیعی

(یافته‌های پژوهش حاضر)

ب. وضعیت نرمال مولفه‌های دینداری

نمودار هیستوگرام شماره ۱ به بررسی توزیع متغیر دینداری (مجموع مؤلفه‌های اعتقادی، مناسکی، عاطفی و پیامدی) در میان پاسخگویان می‌پردازد. همان‌طور که نتایج پژوهش نشان می‌دهد که متغیر فوق از توزیع نسبتاً نرمالی برخوردار است؛ همچنین

میانگین کل متغیر دینداری ۳/۵۶ بوده است که نشان می‌دهد میزان دینداری در میان پاسخگویان تا حدودی بالاتر از متوسط بوده است.

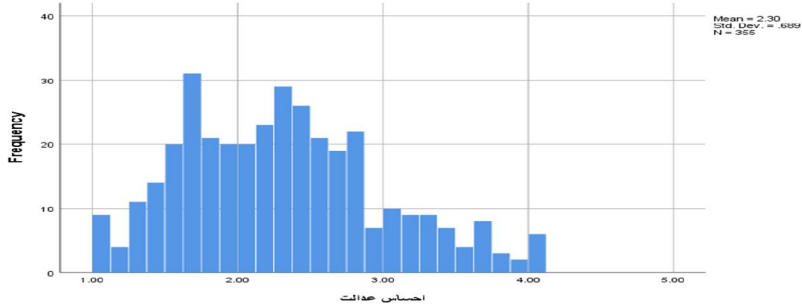

(یافته‌های پژوهش حاضر)

پ. وضعیت آسیب پذیر احساس عدالت

هستیوگرام شماره ۲ به بررسی توزیع متغیر احساس عدالت (مجموع مؤلفه‌های عدالت رویه‌ای و عدالت توزیعی) در میان پاسخگویان می‌پردازد. همان‌طور که نتایج پژوهش نشان می‌دهد که متغیر فوق از توزیع نسبتاً نرمالی برخوردار است. همچنین میانگین کل متغیر دینداری ۲/۳۰ بوده است که نشان می‌دهد میزان دینداری در میان پاسخگویان تا حدود پایین‌تر از متوسط بوده است و دانشجویان مورد بررسی، احساس عدالت کمی در جامعه دارند که این امر اهمیت موضوع این پژوهش را دوچندان می‌کند.

نمودار شماره (۲): نمودار هسته‌گرام و توزیع نرمال متغیر احساس عدالت

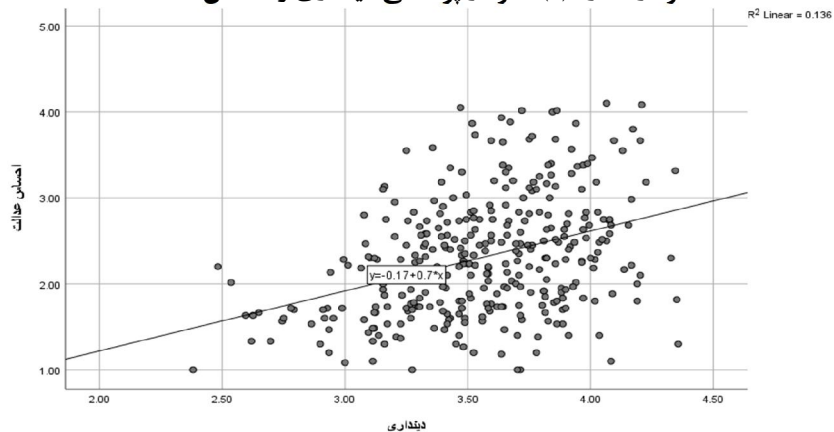

(یافته‌های پژوهش حاضر)

ت. رابطه مثبت دینداری با احساس عدالت

همان‌گونه که در نمودار شماره ۳ مشاهده می‌شود هر چه نمره دینداری در میان پاسخگویان افزایش می‌یابد، نمره احساس عدالت نیز در میان آنها بیشتر می‌شود. این نمودار برای مثال نشان می‌دهد فردی که نمره دینداری وی ۲ می‌باشد، نمره احساس عدالت وی ۲/۶ است و کسی که نمره دینداری او ۴/۵ است، نمره احساس عدالت وی تقریباً ۳/۵ خواهد بود که این امر نشان‌دهنده مثبت بودن رابطه دینداری با احساس عدالت خواهد بود.

نمودار شماره (۳): نمودار پراکنشی دینداری و احساس عدالت

(یافته‌های پژوهش حاضر)

ث. تأثیر محدود و معنادار دینداری بر احساس عدالت

جدول شماره ۲ شاخص‌های مهم برازش مدل را نشان می‌دهد. بر اساس این جدول می‌توان استنباط کرد که میزان همبستگی چندگانه متغیر دینداری در پیش‌بینی احساس عدالت برابر با ۰/۳۶ و مجذور آن یعنی ضریب تعیین ۰/۱۳ می‌باشد. به عبارت دیگر، به کمک متغیر دینداری می‌توان ۱۳ درصد از واریانس احساس عدالت پاسخگویان را می‌توان مورد تبیین قرار داد و ۸۷ درصد عوامل دیگری هستند که بر روی احساس عدالت تأثیر می‌گذارند، ولی در این پژوهش مورد بررسی قرار نگرفته‌اند؛ همچنین نتایج نشان می‌دهد که نسب F برای مجذور همبستگی میان دینداری و احساس عدالت برابر با ۵۳/۳۱ و در سطح ۰/۰۰۱ معنی‌دار است و بنابراین فرضیه پژوهش در مورد تأثیر معنی‌دار دینداری بر روی احساس عدالت تأیید می‌شود.

جدول شماره (۲): خلاصه مدل

مدل	همبستگی چندگانه	ضریب تعیین	ضریب تعیین تعدیل یافته	F	سطح معنی‌داری
۱	۰/۳۶	۰/۱۳	۰/۱۳	۵۳/۳۱	۰/۰۰

(یافته‌های پژوهش حاضر)

۴-۳. یافته استنباطی

در جدول شماره ۳ نتایج ضرایب رگرسیونی غیراستاندارد و استاندارد متغیرهای مستقل و وابسته پژوهش آورده شده است. از رهگذر تحلیل این جدول می‌توان چنین اظهار داشت که تأثیر دینداری بر روی احساس عدالت در سطح ۰/۰۱ معنی‌دار بوده است. در این راستا، مقدار ضریب غیراستاندارد دینداری برابر با ۰/۶۹ است و این نشان می‌دهد که با فرض ثابت ماندن تأثیر سایر متغیرها، افزایش یک واحد در متغیر دینداری با افزایش ۰/۶۹ واحد در متغیر وابسته احساس عدالت همراه خواهد شد. به عبارت دیگر، پاسخگویانی که از میزان دینداری بیشتری برخوردار هستند، نسبت به افرادی که از دینداری پایین‌تری برخوردار هستند، نمرات احساس عدالت بیشتری دارند و احساس عدالت بیشتری در جامعه می‌کنند. سرانجام، ضریب بتای ۰/۳۶ نشان می‌دهد که بر

اساس معیارهای اندازه اثر هاپکینز (۱۹۹۷) شدت اثر دینداری بر روی احساس عدالت متوسط بوده است.

جدول شماره (۳): آزمون رگرسیون تأثیر دینداری بر روی احساس عدالت

مدل	ضرایب غیراستاندارد		ضریب استاندارد	t	سطح معنی داری
	B	خطای استاندارد	بتا		
عرض از مبدأ	-۰/۱۷	۰/۳۴		-۰/۵۱	۰/۶۱
دینداری	۰/۶۹	۰/۰۹	۰/۳۶	۷/۳۰	۰/۰۰

(یافته‌های پژوهش حاضر)

نتیجه‌گیری

سؤال اصلی پژوهش این بود که که تأثیر دینداری دانشجویان دانشگاه شهید مدنی بر احساس عدالت به چه میزان بوده است؟ یافته‌های پژوهش حاضر، حاکی از آن است که، به‌رغم مثبت بودن رابطه دینداری با احساس عدالت و تأثیر میزان دینداری افراد بر میزان احساس عدالت و همچنین بالاتر بودن میزان دینداری در میان پاسخگویان، از میان ابعاد چهارگانه اعتقادی، مناسکی، عاطفی و پیامدی دین، بُعد پیامدی آن، که ناظر بر آثار باورها، اعمال، تجارب و معرفت دینی بر زندگی روزمره پیروان است و همچنین عدالت رویه‌ای و عدالت توزیعی در میان پاسخگویان دچار آسیب هستند و می‌طلبند که مسئولین امر در سیاست‌گذاری‌های خود تأملی دوباره نمایند؛ بنابراین، پیشنهاد می‌شود نظام آموزشی و نهادهای فرهنگی در دانشگاه‌ها نسبت به شناسایی موانع و رفع آنها اهتمام بورزند.

کتابنامه

قرآن کریم.

- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۰). نظریه عدالت از دیدگاه فارابی، امام خمینی، شهید صدر. تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۸). «حکومت و رعایت»، نشریه علمی دانش سیاسی. (۲)۵، ۴۱-۷۶.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۵). بیانات مقام معظم رهبری در مراسم بیست و هفتمین سالگرد رحلت امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه). چهاردهم خرداد.
- خدارحیمی، سیامک و جعفری، سید غلامرضا (۱۳۷۸). «نقش مذهب بر بهداشت روانی، روان درمانی و روان‌شناسی بالینی»، اصول بهداشت روانی. (۴)۱، ۱۸۵-۱۹۷.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹). صحیفه امام. جلد ۱۶ و ۱۷. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه).
- ذوالفقاری، ابوالفضل و حسن زمانی، سیده زهرا (۱۳۹۳). «بررسی رابطه نوع دینداری با نگرش به عدالت اجتماعی»، برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی. (۲۰)۶، ۹۳-۱۲۴.
- ذوقی پایدار، محمدرضا؛ نبی‌زاده، صفدر و زنده بودی، راحیل (۱۳۹۵). «رابطه میزان عمل به باورهای دینی با تاب‌آوری و خوش‌بینی در دانشجویان دانشگاه بوعلی سینا»، روان‌شناسی و دین. (۳۴)، ۸۵-۹۶.
- زائری تمبکی، عبدالعلی؛ جعفری‌نیا، غلامرضا و پاسلارزاده، حبیب (۱۳۹۹). «بررسی ارتباط بین دینداری و احساس عدالت اجتماعی در بین شهروندان شهر بندرعباس»، فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران. (۲)۳، ۲۶۳-۲۳۸.
- زیوری، معصومه (۱۳۹۷). «بررسی رابطه دینداری و عدالت اجتماعی از منظر نهج‌البلاغه»، کنفرانس ملی توسعه اجتماعی. اهواز.
- سراج‌زاده، سید حسین (۱۳۷۴). «نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولارشدن»، مجله نمایه پژوهش. (۹)۳، ۱۰۵-۱۱۸.
- شایگان، فریبا (۱۳۸۷). «بررسی عوامل تأثیرگذار بر اعتماد سیاسی»، نشریه علمی دانش سیاسی. (۱)۴، ۱۷۹-۱۵۳.
- شریعتی، علی (۱۳۶۲). علی (علیه‌السلام). مجموعه آثار. ج ۲۶. تهران: نیلوفر.
- شفیعی، محمود و مددلو، رامین (۱۳۹۸). «ادراک از عدالت در مشارکت سیاسی»، نشریه علمی دانش سیاسی. (۱)۵، ۱۷۲-۱۴۹.

علی بن ابی طالب (علیه السلام) (۱۳۸۴). *نهج البلاغه*. ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات جمال. غفاری هاشجین، زاهد؛ بیگی نیا، عبدالرضا و تصمیم قطعی، اکرم (۱۳۸۹). «عوامل مؤثر بر مشارکت سیاسی دانشجویان علوم سیاسی و فنی دانشگاه تهران»، *نشریه علمی دانش سیاسی*، ۶(۲)، ۲۴۰-۲۰۷.

کلینی، محمد (۱۳۹۴). *فروع کافی*. زیر نظر محمدحسین رحیمیان، (گروه مترجمان، مترجم). قم: انتشارات قدس.

مدیحی، مجید؛ پورشافعی، هادی و وردی، حمیدرضا (۱۳۹۵). «بررسی رابطه ابعاد دینداری و عملکرد تحصیلی در دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه بیرجند». *چهارمین همایش علمی پژوهشی علوم تربیتی و روان‌شناسی، آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی ایران*. بیرجند.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). *مجموعه آثار*. ج ۲۴، تهران: انتشارات صدرا. هزار جریبی، جعفر (۱۳۹۰). «بررسی احساس عدالت اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی شهر تهران)»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۰(۴۲)، ۶۲-۴۱.

همیلتون، ملکلم (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی دین*. (محسن ثلاثی، مترجم). تهران: تبیان.

- Berger, P. (1973). *The Social Reality of Religion*. Harmondsworth: Penguin.
- Boulding, E. (2000). *Cultures of Peace: The Hidden side of History*. Syracuse, NY: Syracuse.
- Clayton, P. (2018). *Religion and science: The basics*. London: Routledge.
- Harris, S. (2005). *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*. New York: W. W. Norton & Company.
- Lind, E. A. & Tyler, T. R. (1988). Procedural justice in organizations. In *The social psychology of procedural justice* (pp. 173-202). Springer, Boston, MA.
- Loveland, A. C. (2016). God and Uncle Sam: Religion and America's Armed Forces in World War II by Michael Snape. *The Catholic Historical Review*, 102(2), 432-433.
- Sawatzky, R.; Ratner, P. A. & Chiu, L. (2005). A meta-analysis of the relationship between spirituality and quality of life. *Social indicators research*, 72(2), 153-188.
- Wasserman, I. & Trovato, F. (1996). The influence of religion on smoking and alcohol consumption: Alberta case study. *International review of modern sociology*, pp. 43-56.